

УДК [930.253:94](092)(477) “1913/2007”

Микола Крячок

ВАСИЛЬ КУК У РІДКІСНИХ ВИДАННЯХ, ДОКУМЕНТАХ, СПОГАДАХ

У статті узагальнено і подано деякі нові відомості про відомого діяча ОУН і УПА Василя Степановича Кука.

Ключові слова: В. С. Кук, ОУН, УПА, національно-визвольна боротьба, Україна.

В статье обобщены и изложены некоторые новые сведения об известном деятеле ОУН и УПА Василие Степановиче Куке.

Ключевые слова: В. С. Кук, ОУН, УПА, национально-освободительная борьба, Украина.

The article summarizes and presents some new information about a prominent person of the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN) and the Ukrainian Insurgent Army (UPA) V. S. Kook.

Key words: Vasyl Kook, the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN), the Ukrainian Insurgent Army (UPA), the national liberation struggle, Ukraine.

Про В. Кука йдеться в численних інтерв'ю, статтях, дослідженнях з історії ОУН і УПА. Опубліковано і його військово-політичний портрет. Проте все це надруковано невеликим накладом. Не завжди доходили до масового читача й українські національно-патріотичні газети, що торкалися цієї непересічної постаті. Тому є потреба у продовженні розповіді про нього.

Василь Кук народився 11 січня 1913 р. у мальовничому селі Красне Золочівського повіту на Тернопільщині. Село розкинулося на Красненській рівнині вздовж річки Гологірки в басейні Західного Бугу за 40 км від Львова. Ця місцевість тоді належала Австро-Угорській імперії. Нині це – селище міського типу Буського району Львівської області¹.

Батько В. Кука – Степан працював на залізниці, мати господарювала вдома, виховувала вісімох дітей. Як згадував В. Кук, село було панським, більше половини землі належала пану, решта – селянам. До місцевої чотирирічної школи хлопець пішов у 1920 р., коли йому виповнилося сім літ. А в 1923 р., у 10 років, вступив до Золочівської приватної класичної гімназії. Відтоді запам'яталося Василю Степановичу, що більшість селян

© Микола Крячок, 2011

ходили босі аж доки сніг не випаде: «І я ходив до гімназії босий! [...], і то все було таке нормальнє явище, що ніхто тому не дивувався»².

Під час навчання юнак у 1927 р. записався до «Пласту». «Тоді той “Пласт”, – розповідав він, – зачав мене учити уму-розуму [...], якщо ти хочеш щось здобути, то мусиш мати сильну волю». Пластуни зачиналися творами тих письменників, які змальовували сильних і мужніх людей. Це були книги англійського прозаїка Дж. Р. Кіплінга і американського – Дж. Лондона³.

Члени «Пласту» займалися спортом, ходили в туристичні походи, вчилися виживати у складних природних умовах, освоювали професії, необхідні в житті: «мусили мати ті звички, що ти вже коваль, слюсар, швець і так далі [...]. Ти повинен собі все зробити: зварити, спекти [...]»⁴. Директором цього закладу тоді був український патріот священик Української греко-католицької церкви Микола Хмелевський, колишній капеллан Української Галицької Армії (УГА). Серед учителів гімназії були учасники національних визвольних змагань – старшини Українських Січових Стрільців (УСС), УГА, Армії УНР⁵.

У 20-х роках ХХ ст. Січові Стрільці створили Українську Військову Організацію (УВО). З появою ОУН вона стала основною рушійною силою українських патріотів. Члени УВО вчили майбутніх вояків УПА бойових мистецтв, розповсюджували серед своїх спільніків нелегальну літературу тощо.

У гімназії В. Кук потоварищував з однокласником Я. Лехом. Завдяки йому долучився до читання нелегального журналу «Сурма» – часопису УВО, що друкувався у 1927–1928 рр. у Берліні та у 1928–1934 рр. у Каунасі (Литва). Очевидно з цього журналу В. Кук, на думку деяких дослідників, довідався про практичні поради щодо «поведінки націоналіста під час його арешту та перебування під слідством», освоїв і «перші уроки конспірації», у розробленні засобів якої для вояків УПА згодом став неперевершеним майстром⁶.

У 1928/1929 навчальному році Василь став членом «Юнацтва» (молодіжний резерв ОУН), обравши на все життя шлях нелегкої боротьби за незалежність України. Першим його завданням було створення осередку в гімназії. І ось виник «юнацький гурток в гімназії, з тих гімназійних студентів, яких я добре знат», – розповідав пізніше В. Кук, – згадавши і прізвища перших членів гуртка. Були в ньому, крім гімназистів, «дуже гарний дитячий письменник [Гошовський], потім ще такий Чемеринський – студенти вищих закладів. Вони всі пройшли через УВО, вчили як робити вибухові пристрої, запальні матеріали, користуватись зброяєю»⁷. Більш детально про діяльність Б. Гошовського і О. Чемеринського можна довідатись з «Енциклопедії Українознавства»⁸.

Серйозним випробуванням для юного члена ОУН у той час стали «сходини». «Вони були кожен тиждень, і за тиждень ти повинний був сказати: що ти зробив, що ти будеш робити, і що ти прочитав. На це треба було відповісти, і кожен старався, щоб мати що відповісти» – зазначав В. Кук⁹.

В «Автобіографії» В. Кук писав, що «був провідником Юнацтва ОУН у Золочівській гімназії та у повіті. З 1930 р. був членом Золочівської повітової екзекутиви (Проводу) ОУН [...]. Також підкresлював: «Я був референтом юнацтва і одночасно організаційним референтом [...]. В 1931/32 рр. я мав прямий зв'язок у м. Львові з членами Крайової екзекутиви (КЕ) ОУН Дмитром Мироном, Ярославом Стецьком, Ярославом Старухом [...]. За дорученням КЕ ОУН я часто виконував кур'єрські завдання: перевозив зброю та вибухові матеріали з Krakova до Львова (з краківської лабораторії Ярослава Карпинця та Миколи Климишина). Доставляв нелегальну літературу на Волинь [...]. У тому часі мене, ще гімназиста, декілька разів затримувала польська поліція, але після двох діб арешту за браком доказів відпускала [...]. У 1933 р. мене було ув'язнено на півроку в Золочівську тюрму за поширення листівок ОУН»¹⁰.

Після закінчення Золочівської гімназії юнак мріяв стати студентом Львівського університету, але вихідцю з бідної селянської родини шлях туди був недоступним. Тож він вступив на юридичний факультет Люблинського католицького університету. У числі інших студентів взяв участь у підпалі скірт польських землевласників. «Дали мені два роки, і так я вилетів з науки», – згадував В. Кук¹¹. У листі з обліку кадрів, заповненому ним власноруч 31 липня 1961 р., що зберігається у ЦДІАК України, він у графі «Факультет» зазначив: «юридичний»; «Рік вступу» – «1932»; «Рік закінчення або виходу» – «1937»; «Якщо не закінчив, то з якого курсу пішов» – «перед державними екзаменами». Отже, був відрахований з останнього курсу.

Як зазначив історик Д. Веденесев, В. Кука у вересні 1933 р. знову заарештували. На цей раз із братом Іларієм за саботаж і підозру в підпалі польських маєтків та засудили на 14 місяців ув'язнення. Апеляційний суд продовжив строк до 2,5 років. На судовому процесі братів захищав галицький адвокат С. Шухевич (дядько Р. Шухевича)¹².

Свою боротьбу за поставлену мету юнак не припиняв і у в'язниці. Відповідаючи на одне із запитань журналіста в грудні 2006 р., він зазначив: «Тепер я знову зайнявся вишколами – у тюрмі. Я вишколював наших людей. Основним підручником для вишколу був «Кобзар» Шевченка. Не Донцов, не що інше, а «Кобзар» Шевченка: «Боріться, поборете, Вам Бог помагає!» Тоді я переконався – вся ідеологія націоналізму вкладається в Шевченка»¹³.

У 1936 р. братів звільнили за амністією, оголошеною польським урядом у зв'язку зі смертю Ю. Пілсудського. В. Кук знову очолив ОУН на Золочівщині. Свою діяльність прикривав, влаштувавшись працювати продавцем. Усе ж, щоб далі не ризикувати, адже можна було потрапити й під випадковий арешт, він у травні 1937 р. перейшов на нелегальне становище і повністю віддався професійній боротьбі революціонера-підпільника, що охопила довгих 17 років¹⁴.

Перейшовши в підпілля, він, залежно від обставин, користувався псевдонімами: «Коваль», «Леміш», «Ле», «Юрко», «Медвідь», «Василь Лиманич», «інженер Лука Лемішка», «Безіменний», «С – ВАР», «Ко-

чегар», «789/1», «1315», «100» тощо¹⁵. При цьому суворо дотримувався встановлених правил конспірації: керівник будь-якого рівня не може зна-ти псевдоніми підлеглих йому нижче, ніж на два ступеня.

Помітну сторінку в історію свого родоводу вписали й рідні В. Кука. Брати і сестри, крім двох, що померли в дитинстві, були членами ОУН. Їх спіткала нелегка доля: Ілярій був страчений польськими шовіністами в 1938 р., Ілько – у вересні 1939 р.; Филимон, ув'язнений у 1940 р., від-був 8 років тюрми й заслання; Іван – заарештований радянською владою у тому ж році і засуджений до восьмирічного ув'язнення, вдруге заарештований 1949 р. і засуджений до 10 років тюрми; Єва померла у 1946 р. Їхній рідний дядько Оксентій Постолюк, у минулому стрілець УГА, та його 20-річний син Ярослав були закатовані польською бой-кою в 1943 р.¹⁶

Перебуваючи на нелегальному становищі, В. Кук виконував від-повільні завдання. В 1937 р. створив підпільну друкарню Крайового проводу ОУН в селі Угринів на Тернопільщині. Підготував та видав під псевдонімом «агроном – інженер Лука Лемішка» брошуру «Пашні бу-ряки» (1938). Вона за назвою нічим не виділялася серед численних сіль-ськогосподарських видань інших авторів, але стала злободенним, конче необхідним посібником із конспіративної роботи та внутрішньої без-пеки підпілля. В ній дохідливо на професійному рівні висвітлено основи конспірації підпільника: подано поради щодо безпеки при організації таємних зустрічей, розкрито методи використання паролів, застосування тайнопису, шифрів, зберігання нелегальних архівів тощо. Брошура, зва-жаючи на історичні події, потрапила до державного складу і збереглася в ЦДАГО України до наших днів¹⁷.

У 1939 р. В. Кук разом з деякими іншими керівниками ОУН емі-грував у м. Krakів, де очолив Український допомоговий комітет. Зокрема, він займався підготовкою та таємним направленням оунівських емісарів у західні області УРСР. В підпільній друкарні вийшла написана ним книга про застосування «карманної артилерії» – «Гранатна підготовка»¹⁸.

У 1940 р. у житті «Леміша» відбулася доленона подія: його вклю-чену до складу Проводу опозиційної фракції ОУН, створеної в Krakів С. Бандерою, який вийшов із в'язниці після окупації Польщі. Доречно зазначити, що після розколу ОУН на переломі 1940–1941 рр. на фракції мельниківців і бандерівців, названі на честь їх керівників і оформлені як окремі оунівські організації, «Леміш» без вагання обрав бандерівську, визнану серед молодих борців ОУН за волю України більш рішучими «революційними діями». Відомим серед них став девіз: «Або здобудеш Українську державу, або загинеш у боротьбі за неї!»¹⁹.

У 1940–1941 рр. В. Кук активно працював у Військовому штабі ОУН (Б). У 1941 р. він проходив командирську («старшинську») підготовку в Krakів й сам викладав основи партизанської боротьби на військових курсах для членів ОУН, створених за дозволом німецьких спецслужб. Там, як стверджують окремі дослідники, він таємно від німців давав настанови випускникам щодо практичної роботи: потрапивши на те-

риторію СРСР, не шукати зв'язку з нацистами, а встановлювати контакти з місцевим підпіллям, референтами СБ ОУН, створювати окрему мережу зв'язку на відстані до 500 км, вливатись до руху опору²⁰.

Навесні 1941 р. В. Кук організував і очолив Центральний штаб Південних груп членів ОУН (Б), з метою просування їх у східні області України, незадовго до початку війни увійшов до складу львівської групи із 20 функціонерів ОУН (Б) під керівництвом Я. Стецька. Метою групи було добраться до історичного центру Галичини м. Львова та організувати там проголошення Української держави. В. Кук безпосередньо займався організаційними питаннями. 28 червня 1941 р. група прибула до Львова і 30 червня скликала Народні збори, на яких проголосила Акт відновлення Української держави. Цій події Василь Кук надавав особливого значення. У своїй брошурі «Акт відновлення Української держави (30 червня 1941 р.)», що вийшла у 2001 р., він підкresловав: «Церемонія проголошення відновлення Української Держави 30 червня 1941 р. тривала недовго: декілька годин, але йшли ми до цього світлого дня багато років»²¹.

За відмову скасувати цей визначальний документ гестапо 4 липня того ж року заарештувало С. Бандеру і кинуло до німецьких тюрм та концтаборів. 15 вересня 1941 р. проведено масові арешти членів ОУН (Б) в Україні та на території III рейху (близько 1500 чоловік у жовтні). Лідера бандерівської організації та ув'язнених членів німці випустили лише в квітні–серпні 1944 р., сподіваючись використати їх у розвідувально-диверсійній роботі, спрямованій проти Червоної Армії²².

У липні 1941 р. В. Кук очолив Київську групу ОУН та її спільніків, десь близько 30 осіб, що походили зі східних областей УРСР. Група спробувала повторити в Києві акт проголошення Української держави. Це їй не вдалося, оскільки наприкінці літа В. Кука заарештували у м. Василькові на Київщині та кинули до концтабору в м. Білій Церкві. Потім він перебував у тюрмах міст Житомира, Рівного, Луцька. З останньої йому організували втечу співробітники СБ ОУН²³.

Восени і взимку 1941–1942 рр. В. Кук разом з Крайовим провідником І. Климівим («Легендою») зайнявся організацією антинімецького підпілля. На І конференції, що відбулася у вересні–жовтні 1941 р. у с. Сороки під Львовом за участю 10–15 керівників ОУН (Б), було вирішено перевести більшу частину кадрів у підпілля, створити «легальну» мережу, готовати бойові кадри, вести пропаганду, але у відкритий конфлікт з окупантами поки що не вступати. Щойно створений Крайовий військовий штаб, що об'єднував Рівненський і Львівський штаби, відкрив 37 нелегальних військових шкіл по 300–500 курсантів у кожній. Протягом двох років через них пройшло до 3 тис. осіб. Навесні 1942 р. у рядах ОУН (Б) перебувало майже 12 тис. осіб і 7 тис. резервістів – «юнаків». У жовтні 1942 р. на ІІ конференції ОУН (Б) прийнято рішення ухилятися від відкритої боротьби з німцями і накопичувати сили, щоб перейти до «збройної боротьби в зручний час». Кожній місцевій організації рекомендувалось послати у німецьку поліцію 10 добровольців з метою набуття досвіду і одержання зброї²⁴.

З липня 1942 р., після загибелі Д. Мирона («Орлана») та арешту його заступника, В. Кук безпосередньо керував діяльністю ОУН (Б) на всіх українських центрально-східних і південних землях. У грудні 1943 р. на другому засіданні Головного проводу ОУН (Б) у м. Львові після звіту Р. Шухевича про його поїздку на Волинь другим питанням був звіт «Леміша» про стан у Південному Крайовому проводі ОУН (Б). Він запропонував усі створені загони перекинути на Північ, мережу ОУН (Б) скоротити до мінімуму, ще більше законспірувати їх, оскільки в східних областях були випадки провокацій. Водночас він зробив наголос на тому, що за роки окупації тут виросили свої ідейні кадри ОУН (Б), які необхідно використати на керівних посадах. Також В. Кук вніс пропозицію про посилення оунівської пропаганди в Червоній Армії, що, на його думку, дасть позитивні результати. Під час обговорення питання про переговори з румунами, яке було третім у порядку денного, «Леміш» повідомив присутнім про налагодження зв'язку з представниками румунських владей, і що останні виявили бажання розпочати переговори з ОУН (Б) про спільні дії. Він вніс пропозицію про необхідність на територіях, окупованих німцями, «закладувати склади з майном, збросю, харчами; готовувати “схорони” в лісах, на хуторах, в селах для нелегалів»²⁵, яка лягли в основу прийнятого рішення.

Проживаючи у Дніпропетровську, «Леміш» познайомився і у 1942 р. одружився з Уляною Никифорівною Крюченко. Вона народилася 1920 р. у с. Сурсько-Литовське на Дніпропетровщині. Навчалась у Дніпропетровському інституті інженерів залізничного транспорту. В 1941 р. долучилась до національно-визвольного руху. Виконувала обов'язки керівника ОУН в Дніпропетровській області. Взяла псевдонім «Оксана». До 1949 р. за завданням ОУН (Б) В. Кук очолював групу УПА «Південь», а дружина стала співробітницею політико-виховного відділу Штабу УПА «Південь». Принагідно зазначимо, що умови роботи членів ОУН серед населення цього краю були значно складнішими, ніж в областях Західної України. Тож 20% підпільникам, які прибули із Західної України, довелося повернутися, оскільки вони не змогли адаптуватись до умов переважно російськомовних регіонів. Особисто для В. Кука служба у групі «Південь» була корисною. Набутий ним досвід відіграв виняткову роль у виробленні тактики боротьби УПА у цих регіонах. Зокрема, «Леміш» пропонував у жодному разі не налаштовувати проти ОУН населення східних областей гаслами відродження капіталізму. Дослідники, що мали доступ до спецархівів, зазначали, що «структуру та діяльність підпілля ОУН на Сході докладно описав сам В. Кук на тривалих допитах у КДБ УРСР» і що «діяльність підпілля ОУН Південно-Східних земель України – одна з найменш вивчених сторінок історії націоналістичного руху»²⁶.

Взимку 1943–1944 рр. повстанці під командуванням «Леміша» для продовження боротьби перейшли через радянсько-німецький фронт у Кременецькі ліси на межі Рівненської і Тернопільської областей. Командиру «лісової» армії присвоєно високе звання старшого офіцера – полковника²⁷.

В. Кук був одним із ініціаторів й розробників докорінних змін у програмі ОУН (Б), прийнятої на III Великому Надзвичайному зборі в серпні 1943 р. У так званих «Програмних постановах» Збір проголосив гасло ведення боротьби проти «імперіалістів та імперій» – як СРСР, так і німецької «Нової Європи». Стратегічною метою діяльності націоналістичного руху було створення Української Самостійної Соборної Держави (УССД), забезпечення права народів на самостійне державне існування і будівництво, створення справедливого політичного і соціального ладу. Розглядалась також можливість «революційної боротьби» української нації в союзі з іншими пригнобленими народами проти «імперіалізму Москви й Берліна» з перспективою відродження національних держав. У документі ставились і конкретні завдання, які необхідно було вирішувати в аграрній сфері, промисловості, торговлі, освіті, охороні здоров'я, у забезпеченні відпочинку трудящих, прав віросповідань, розвитку національних меншин тощо. Так, наприклад, трудящим гарантувались вільний вибір професії й місця роботи, свобода профспілок. Підкresлювалась необхідність розгортання широкої мережі культурно-освітніх закладів, зміцнення інтелектуального розвитку нації, забезпечення державної підтримки інтелігенції. Провідні дослідники цієї «програми» назначали, що «Інакше як гібридом соціалістичної і соціал-демократичної ідеології програму назвати трудно»²⁸. Все ж однозначно заперечити значимість цього документа, спрямованого проти тоталітарних режимів і утвердження справедливішого суспільства, не можна.

Доречно також підкresлити і суттєву відмінність у ставленні до західних держав лідерів підпілля і закордонних центрів ОУН. Перші, перебуваючи у центрі боротьби з радянським режимом, болюче сприймали прагматичне відношення до них країн Заходу, їх небажання зрозуміти окремі нюанси становища підпілля й соціально-політичної ситуації на ЗУЗ. В одному із запасних бункерів «полковника Коваля» чекісти знайшли примірник листа англійською мовою від квітня 1946 р. У. Черчіллю від «групи українських політичних діячів». Він містив зауваження щодо позицій Заходу стосовно України, критичний аналіз відомої промови цього політика у Фултоні 5 березня того ж року, яка знаменувала початок «холодної» війни. Лідери ОУН зажадали від Заходу визнати суверенні права України у виборі шляху соціально-економічного розвитку. В серпні 1950 р. було підготовлено критичний лист щодо змісту радіопередач «Голосу Америки» для України. Фактично це була критика політичних настанов адміністрації США, зокрема, її нерозуміння несприйняття капіталізму значною частиною населення УРСР і того, що ОУН–УПА виступає за розмаїття форм власності в державі. В. Кук також не схвалював гострі суперечності, що виникали між закордонними осередками ОУН й доходили до керівництва підпіллям в Україні. В листі Закордонному проводу ОУН у липні 1950 р. він писав: «Дуже понурий і відразливий образ являє собою український політично-партийний табір. Основний тон – це партійна гризня, найгіршого сорту лайка [...], очорнювання кожного «не свого»²⁹.

В. Кук брав безпосередню участь у збройній боротьбі з Внутрішніми Військами (ВВ) КДБ НКВС СРСР. Очолена ним Група військ «Південь» здійснила найбільший бій із ними – Гурбенський у Кременецьких лісах (21–27 квітня 1944 р.). Щоб оцінити значимість згаданого бою, доречно вказати на сили, задіяні в цьому супротиві. До квітня 1944 р. Червона Армія перекинула на Волинь проти повстанців Сумську й Орджонікідзенську дивізії, п’ять бригад, 18-й кавалерійський полк військ НКВС, декілька бронепоїздів, танковий батальйон Особливої дивізії ВВ ім. Дзержинського із Москви. Їм допомагали сім загонів і 42-й мотострілковий полк Прикордонних військ НКВС. Загальновійськові армії виставили для боротьби з повстанцями по 25 тис. багнетів кожна³⁰.

Проти кількох куренів Групи УПА – «Південь», що налічували, за словами В. Кука, 10 тис. повстанців, «більшовицьке командування кинуло 30–40 тис. радянських військовослужбовців». У діаспорних виданнях з історії національно-визвольного руху, як стверджує Д. Веденеєв, відповідно названо 5 і 30 тис. «Повстанські відділи в Гурбенських лісах, – писав Д. Мірчук, – опинилися в “мішку”. Вночі з 23 на 24 квітня 1944 р. внаслідок запеклого бою значній частині повстанців вдалося вирватись з цього оточення»³¹. «В боях під Гурбами, – за словами Д. Мірчука, – загинуло 80 повстанців [...]. Більшовицькі втрати налічують понад 800 вбитими і багато поранених». Все ж ці дані не є беззастережними, бо, як підкresлював Д. Веденеєв: «Повстанці визнали 200 чоловік загиблими [...], що виглядає цілком допустимим». Водночас пояснював, що «на думку сучасних наукових видань із історії ВВ, їх втрати в 1944-ім становили 6% від втрат УПА»³².

В. Кук вів боротьбу з тоталітарним режимом не лише зброєю, а й словом. Зокрема, виступив під псевдонімом «Василь Лиманич» автором популярних брошур «Про що нам говорить бюджет СРСР на 1945–1946 рр.» і «Колгоспне рабство»³³.

Проти лідерів ОУН і УПА, зокрема В. Кука, органи держбезпеки заспосовували найпотаємнішу зброю. Так відомо, що одного разу «чекісти через перевірену агентуру» відправили «Лемішу» пошту в тюбiku із зубної пасти, начиненої гірчичним газом. Після відкриття тюбика в бункері він ледве не загинув. Вже, втрачаючи зір, «Леміш» з неймовірним зусиллям встиг вискочити із закритого середовища і відновив сили³⁴.

Коли в розмові В. Кука з журналістами мова зайшла про символіку УПА та присягу, яку вчили воїни, він зазначив, що символами українських повстанців були «синьо-жовтий прапор і державний герб – тризуб». Також підкresлив: «І до утворення УГВР [Української Головної Визвольної Ради] в 1944 році і після цього текст присяги УПА був однаковий і без змін:

Я, воїн Української Повстанської Армії, взявши в руки зброю, урочисто клянуся своєю честю і совістю перед Великим Народом Українським, перед Святою Землею Українською, перед пролитою кров'ю усіх Найкращих Синів України та перед Найвищим Політичним Проводом Народу Українського:

Боротися за повне визволення всіх українських земель і українського народу від загарбників та здобути Українську Самостійну Соборну Державу. В цій боротьбі не пожалію ні крові, ні життя і буду битись до останнього віддиху і останньої перемоги над усіма ворогами України.

Буду мужнім, відважним і хоробрим у бою та нещадним до ворогів землі української.

Буду чесним, дисциплінованим і революційно-пильним воїном.

Буду виконувати всі накази зверхників.

Суворо зберігатиму військову і державну таємницю.

Буду гідним побратимом у бою та в бойовому житті всім своїм товаришам по зброї.

Коли я порушу або відступлю від цієї присяги, то хай мене покарає суворий закон Української Національної Революції і спаде на мене знева-га Українського Народу»³⁵.

Керівництво УПА виховувало чесних вояків УПА. Нещадно боролося із зрадниками в своїх рядах. Тож у лавах УПА періодично проводилися «чистки». Про результати однієї з них можна «довідатися із звіту реферантури СБ військового округу УПА «Заграва» (15 вересня – 15 жовтня 1943 р.), яка ліквідувала 50 «сексотів», 18 комуністів, 5 німецьких інформаторів»³⁶. Все ж, організаційно забезпечити проведення безпомилкових «чисток» було нелегко. Дослідники встановили, що «атмосфера шпигуноманії і внутрішнього терору вдало використовувалась чекістами для внесення розбрата між повстанцями, компрометації командного складу: лжепоказання спровокували «чистку», знищення до травня 1945-го до 40 повстанських командирів»³⁷.

Доречно зазначити, що слово «чистка» тією чи іншою мірою торкнулася й діяльності В. Кука. Свого часу він «суворо зауважував Р. Шухевичу за ризиковані й зухвалі поїздки на лікування в Кардіологічний курорт у Одесу в супроводі «Анни» (зв’язкової) в 1948–1949 рр. (критику «Леміша» «Чупринка» прийняв близько до серця)». Водночас «Р. Шухевич звинувачував підлеглого в тому, що при його потуранні на Волині відбулася масова фізична «чистка». Все ж, як встановили дослідники, В. Кук – «Леміш» не був безпосередньо причетним до «чисток». Його ділянкою роботи була пропаганда й розроблення основ конспірації націоналістичного руху. Він категорично засудив застосування в УПА так званого станка «Смок» – винаходу, що застосовувався для жорстоких катувань підозрюваних, щоб вибити догідливі есбістам «зізнання»³⁸.

Органи МДБ УРСР вважали «Леміша» одним із найнебезпечніших ворогів радянської влади. Персонально по розшуку В. Кука було заведено оперативну справу «Борсук». Відповідальність за його арешт несли перший відділ Управління 2-Н, Управління МДБ у Тернопільській і Львівській областях. У серпні 1950 р. безпосередньо за ним «полювали» оперативно-військові групи Львівського УМДБ (на чолі з заступником начальника полковником Фокіним, у складі 27 оперпрацівників, 17 офіцерів і 270 солдатів ВВ) і Тернопільського УМДБ (заступник начальника полковник Хорсун, 150 оперпрацівників, 5 офіцерів і 104 солдати ВВ).

Для порівняння – всього в розробленні даних по ЦП тоді працювало 82 оперативники, 65 офіцерів і 1224 солдати ВВ МДБ³⁹.

В оперативних зведеннях неодноразово описувався портрет «Леміша»: «низького росту, широкоплечий, трохи сутулій, блондин, очі голубі, останнім часом ходить неголеним у понощеному селянському одязі»; «хороший керівник, у роботі конспіративний, енергійний». В «орієнтуванні» МДБ УРСР від 2 вересня 1949 р. про «Леміша» сказано: «часто носить простий селянський одяг, так само вдягаються його бойовики. При спілкуванні з населенням «Леміш» і його бойовики поводяться строго конспіративно, кличок і один одного не називають, своє минуле конспірують, звідкіля прийшли і куди будуть пересуватись, ретельно приховують». Також повідомлялось, що «В. Кук говорить спокійно, упевненим голосом, не вимовляє літеру «Л», страждає на хворобу шлунку, тому постійно носить при собі фляжку з настоєм полину, а на нарадах керівного складу особистий кухар готує йому дієтичну гречану кашу». Дещо раніше в агентурно-слідчих матеріалах МДБ УРСР зазначалось: ««Леміш» є одним із самих крупних організаторів і керівників підпілля. Він широко відомий і має значну вагу, а також близькі особисті зв'язки серед активу оунівського підпілля на Україні. Він також широко відомий в колах української націоналістичної еміграції і серед всіх членів Закордонного проводу ОУН»⁴⁰.

«Давав високу оцінку “Лемішу” як енергійному і здібному чоловіку Роман Шухевич, – свідчила на допиті в МДБ УРСР його зв'язкова К. Зарицька й водночас зауважувала, – але завжди підкреслював, що “Леміш” не вміє і не хоче з ним працювати і завжди індивідуально вирішує всі питання». У свою чергу, «Леміш» як організаційний референт Головного проводу ОУН і керівник оунівського підпілля на Волині, Подільському краї і на Сході, завжди ретельно оберігав свої організаційні зв'язки на цій території і при розв'язанні тих чи інших питань уникав радитись з Р. Шухевичем і навіть усуває його від участі в керівництві ОУН у цих областях». На загострення суперництва цих лідерів руху опору «Леміша» і «генерала Чупринки», докази наявності якого містяться у документах органів держбезпеки, очевидно вплинуло соціальне походження лідерів підпілля: Р. Шухевич походив з роду священика; його дядько, відомий адвокат, мав рекламну фірму, а В. Кук – з бідної багатодітної селянської родини⁴¹.

Щоб схопити «Леміша», служби МДБ безперервно «полювали» і за його дружиною – членом ОУН «Оксаною». Зберігся «Лист члена Проводу ОУН В. Кука до Р. Шухевича про новини підпілля: спроби більшовицьких каральних органів захопити “Леміша”», написаний у вересні 1949 р. Його перекладено російською мовою, очевидно, в діловодстві МДБ. У ньому В. Кук зазначав: «Братъ жену в подполье я не хотел и принял меры, чтобы её легализировать. Наконец удалось мне пристроить её, как переселенку, в одной пересыльной семье в Золочивщене. Так жила она уже два года и совсем акклиматизировалась. Ребёнка определили у моих родителей. Несколько раз ездила домой к ребёнку. Откуда по-

ступил провал мне трудно определить, однако несомненно, что только вследствие предательства. 7.VII.49 пришло МГБ в хату организовывать колхоз: одеты в штатское и военное, и арестовали. Факт произошел так, что один неожиданно ухватил за руки, а другие – за горло и щёки, чтобы арестованная не могла отравиться. На месте был врач, который следил за сердцебиением, и женщина, сделавшая личный обыск. Сразу же ей заявили, что она жена “Лемиша”, что ребёнок находится уже в их руках и т. д., так что выкручиваться не было смысла. Жена созналась, что она действительно является женой “Лемиша”. Он приходит к ней на квартиру, а где находится, она не знает. Не знает ничего и об организации, ибо с 1945 г. никакого участия в организационной работе не принимает. Вообще обращались корректно и всячески стремились склонить жену к тому, чтобы она выдала меня. Заверили её, что меня не убют, а хотят взять живым и договориться со мной [...].

Жена была уверена, что от меня к ней в дом никто не придёт. Если раньше я приходил, то уже с весны этого года по конспиративным соображениям в дом никто не приходил. С женой я встречался вне дома в заранее обусловленном месте встречи, а также в обусловленных местах я оставлял через боевика записки.

14.VII. я был на пункте встречи [...], о засаде жена предупредила другую семью, к которой иногда заходили боевики, и от этой семьи боевики 16.VII. узнали о ситуации и сообщили мне.

В хозяйстве большевики находились 4 недели. Ночью – в печи и шкафу, а днём – на чердаке конюшни. Хозяевам, а иногда и арестованной, разрешали свободно ходить во дворе и разговаривать с людьми, которые приходили.

В первый день прихода большевиков сбежала дочь хозяев, а 4.VIII. убежала жена вместе с хозяйкой⁴².

Все ж сили ворогуючих сторін були нерівними. Кількість повстанців зменшувалась із кожним роком. Як було підраховано, у 1944–1945 рр. відбулося 86 696 боїв з УПА, загинуло 19,8 тис. повстанців, серед яких – 433 командири, у полон потрапило 17 962 осіб. З протилежного боку – 22 тис. вбитих й поранених радянських військовослужбовців. У статистиці пізніших років за цей же період значиться майже 130 тис. убитих і полонених повстанців⁴³.

Щоб зменшити втрати, лідер УПА В. Кук у березні 1950 р. дав керівникам повстанців вказівку, спрямовану на мінімізацію збройних виступів. Рекомендував влаштовувати укриття на межі Станіславської, Дрогобицької і Тернопільської областей⁴⁴.

У цей час проти сил УПА діяли сили, сконцентровані радянськими органами держбезпеки з вересня 1949 р. під кодовою назвою «Шакал». В. Кук разом із Р. Шухевичем, членами Центрального проводу ОУН Р. Кравчуком, референтом СБ М. Арсеничем та іншими брав участь у розробленні схеми «Дажбог», «Орлик» (створення позицій ОУН на Східній Україні) та програми «Олег» – виховання молодих кадрів для поповнення підпілля⁴⁵.

Тим часом кільце облоги навколо лідерів підпілля звужувалося. 5 березня 1950 р. загинув Головнокомандувач УПА Р. Шухевич. На хуторі Теребіж'є (Олеський район Львівщини) розгромлено пункт зв'язку «91» з В. Куком від шефа крайового проводу «Захід–Карпати» Романа Кравчука («Петра»). У 1953 р. загинув начальник зв'язку «Леміша» «Байда». Розкрито низку сховищ–бункерів⁴⁶.

Боротьбу з підпіллям взяв під контроль ЦК Компартії УРСР. У довідці Міністерства державної безпеки УРСР від 23 квітня 1952 р. «Про стан і заходи боротьби з залишками бандоунівського підпілля в Західних областях УРСР» йшлося про «вживання вирішальних заходів щодо розшуку й ліквідації найближчим часом членів т[ак] зв[аного] Центрального “проводу” ОУН Кука, Галаси і Охрімовича. Для цієї мети створені із числа кращих і досвідчених чекістів спеціальні оперативні групи»⁴⁷.

Серпневої ночі 1952 р. зустрілися останні члени ЦП ОУН (Б) в Україні В. Кук і В. Галаса в лісі між Золочевом і Бродами та провели таємну нараду, обговоривши складне становище, в якому опинилося збройне підпілля ОУН у Західній Україні. «Ми стоймо біля краю власної могили, – відзначив лідер УПА В. Кук («Леміш»), – зв'язку з закордоном нема, людей у краї теж майже не лишилося. Друже «Леміш», – сказав його співбесідник, – чому б Вам не піти за кордон, розповісти про справи в терені?». «Я й десяти кілометрів за ніч не пройду, хворий шлунок звалить через кілька переходів. Тим більше, що за кордоном мене вважають терористом. Спробуй я порадити їм перечитати «Капітал» К. Маркса, – відразу назвуть більшовицьким агентом. Краще я чесно загину тут, не збираюсь сваритися з тими панами», – зазначив «Леміш»⁴⁸.

Та все ж боротьба продовжувалась. 14 жовтня 1952 р. до 10-ї річниці УПА полковнику «Лемішу» було присвоєно звання генерал-хорунжого⁴⁹.

Можливо, повстанці ще сподівалися на допомогу Заходу, хоча б моральну. В квітні 1953 р. органи ДБ УРСР перехопили листа В. Кука, підготовленого для передавання на Захід. У ньому тодішню обстановку в підпіллі охарактеризовано так: «Стан організації в цілому катастрофічний [...]. Керівні кадри ліквідовані. Вся робота полягає в самозабезпеченні і збереженні на кращі часи [...]. Довге підпільне життя втомило навіть найсильніших, нервове виснаження, фізична перевтома, хвороби і рани [...]»⁵⁰.

Стан справ «лісовиків» погіршувався з кожним днем. Їхні сили помітно танули: до 1953 р. підпілля було розгромлено в 147 адміністративних районах регіону. Всього на 10 грудня 1953 р. перебувало у розшуці 98 озброєних нелегалів. До серпня 1954 р. зброю не склали близько 70 підпільників⁵¹.

11 липня 1953 р. служба держбезпеки в лісі біля с. Ямпіль Білогірського району на Хмельниччині захопила побратима В. Кука Василя Галасу («Орлан») та його дружину Марію Савчин. Їх доправили в Київ і помістили у внутрішню в'язницю МВС УРСР. Допити розпочалися 14 липня. Дружина відразу ж погодилась на співпрацю з органами

держбезпеки, зокрема, працювати в еміграційному середовищі. Проте, потрапивши до Західного Берліна, вона з'явилася до американського консульства, відмовившись від своїх попередніх обов'язків. Не задумуючись на тим, що своїми діями поставила під загрозу життя чоловіка та двох малолітніх дітей в Україні, ця смілива жінка залишилася жити за кордоном. Пізніше вона опублікувала мемуари, де образно змалювала московських і київських кадебістів, що допитували її⁵¹.

Органи держбезпеки спрямували тепер свої зусилля на В. Галасу, щоб захопити «Леміша». З ним працювали найдосвідченіші чекісти. 21 серпня 1953 р. «Орлан» подав «кілька варіантів щодо можливості зловити живим “Леміша”». 6 листопада 1953 р. за його допомогою у Львівській області було затримано кур'єра В. Кука. Він повідомив, що навесні 1954 р. вони мають зустрітися з «Лемішем» у бункері на околиці Пеняцького лісу, а також видав місця укриття 7 бідонів документів підпілля та 75 тис. «організаційних» карбованців⁵³.

Щоб остаточно ліквідувати підпілля, вищі партійні органи республіки посилили контроль за діяльністю місцевого МВС. ЦК КПУ, вказавши йому на нездовільну роботу щодо «повного розгрому націоналістичного підпілля» 15 березня 1954 р. доручив трьом своїм членам «розглянути доповідну записку начальника УМВС Хмельницької області т[овариша] Руденка про причини провалу операції по ліквідації члена так званого Центрального проводу ОУН «Леміша» і пропозиції подати Президії ЦК КП України до 1 квітня ц[ього] р[оку]»⁵⁴.

Безпосереднім розшуком та арештом В. Кука зайнялась оперативна група КДБ УРСР під кодовою назвою «Пастка». Відбулося це в Іванківському лісі Львівської області. Для зустрічі з «Лемішем» підготували один із підземних бункерів, у якому він зупинявся в 1947–1952 рр. Укриття розмінювали, всередині побилили, висушили примусами, і загалом надали йому обжитого вигляду. Там же замаскували радіосигнальні апарати «Тривога», вивівши антени під кору дерев. У ніч з 20 на 21 квітня 1954 р. вселили туди трьох спецагентів. Історію захоплення Головнокомандувача УПА 23 травня 1954 р. реалістично описано в дослідженнях на основі оперативних звітів учасників тих подій, що збереглися в спецархівах⁵⁵.

У ніч на 23 травня йшов дощ. Один з спецагентів вийшов на поверхню подихати свіжим повітрям і почув тріск гілок у кущах. «Чи-чи-чи» – почувся характерний умовний сигнал підпільників, що імітували клекіт лісного птаха. До бункера прибули В. Кук і його дружина Уляна Крюченко та два охоронці – Володимир Задворний («Довбуш») і Михайло Фенін («Назар»). Детально розпитавши присутнього в бункері, «Леміш» сказав йому йти за рушником, щоб зав'язати очі бойовикам (іх залишили на деякій відстані від бункера), а сам з дружиною пішов в укриття. В бункері був порядок. Один із охоронців смажив на гасниці картоплю для гостей. Уже на допиті В. Кук пригадав, що його насторожило третміння рук того, що смажив картоплю, та й бойовик, який зустрічав, йшов у бункер, не знявши чобіт; також впали в око наявність хороших продуктів, радян-

ських книг. Проте тоді вони були дуже втомлені після тривалого переходу і бажали відпочинку під охороною «друзів-бойовиків»⁵⁶.

Помивши ноги, «Леміш» ліг на нари відпочити. Перед цим попросив бойовика почистити американського автомата, подарованого йому Василем Охрімовичем. Нічого не підозрюючи, він показав йому, як розбирати цю новітню зброю. Коли подружжя поснуло, два бойовики знешкодили автомата, витягли з-під подушки Уляни пістолет і накинулись на сплячих...⁵⁷.

«Скільки вам заплатили?!» – гнівно запитав «Леміш». «Ми заарештували вас за наказом «Орлана» – відповіли останні. Коли обшукували затриманих, Уляна попросила светр і при цьому сказала: «Якщо ви боїтесь, що прийму отруту то вона у жакеті». На В. Кука накинули фуфайку. «Чи немає у вас вина?» – раптом попросив «Леміш». Коли спиртного не виявилось, він іронічно зауважив: «Ех, люди-люди, як вам не совісно. Такий момент, і чарки вина немає». Затриманих посадили у ГАЗ-67 і відправили до Львова, а звідти – спеціальним авіарейсом до Києва»⁵⁸. Так описувалося затримання Уляни і Василя Куків органами МВС у спецдокументах.

Про свій арешт В. Кук згадував так: «Я йшов на Волинь, щоб зустрітися з провідником В. Галасою, але 18 серпня 1953 року він був захоплений провокаторами КДБ. Ці ж провокатори захопили і мене 23 травня 1954 року»⁵⁹. А дещо раніше, в березні, КДБ не зміг використати в своїх цілях заарештованого лідера УПА Охрімовича, який заявив: «моя совість не дозволяє брати участь у захопленні “Леміша”». 18 травня його розстріляли в Києві за вироком військового трибуналу КВО від 29 березня 1954 р.⁶⁰

Що ж до В. Кука, то оперативники задоволено відзначали: «На слідстві веде себе спокійно, показання дає без особливих відмов». Та, як виявилось, останні раділи зарано. «Леміш» повів умілу гру з супротивником, що розтягнулася на роки⁶¹.

Захоплення В. Кука, що значився під грифом «300» та його дружини, закодованої цифрою «88», трималося в глибокій таємниці. Про це знато лише обмежене коло співробітників КДБ та верхівки ЦК КПУ. Річ у тім, що органи КДБ мріяли використати їх з метою морально-політичного розгрому націоналістичних центрів за кордоном та з метою розпаду оунівських елементів усередині країни. Виношувалися далекоглядні плани щодо використання «Леміша» в налагодженні контактів із Західним представництвом Української головної візвольної ради (ЗП УГВР) для впровадження туди своєї агентури та перехоплення каналів зв’язку закордону з підпіллям⁶².

Оскільки В. Кук потрапив в епіцентр задуму кадебістів, очевидно це і врятувало йому життя. Коли ж журналісти поцікавились у нього, яка його думка з приводу цього, він відповів: «Спочатку вони думали виманити Бандеру, посилаючи ніби від моого імені фальшиві радіограми [...], але Служба Безпеки (йдеться про СБ ОУН – Авт.) встановила, що ці радіограми фальшиві, й тоді КДБ вбило Бандеру в Мюнхені»⁶³. Після

смерті С. Бандери склалася інша політична ситуація, керівники СРСР хотіли в очах світової громадськості створити ілюзію демократії, випустивши із тюрем багатьох політичних в'язнів, «і тоді, – як зазначав В. Кук, – вбивати мене їм було просто невигідно»⁶⁴.

26–27 листопада 1954 р. за участю В. Кука і саперів у лісі Рогатинського району Станіславської області викопали 7 бідонів документів, включаючи адреси, шифри і коди для листування із закордонними центрами, США, Канадою, Італією, Аргентиною. Проте «Леміш» тривалий час не хотів розкривати змісту своїх записів, відмовлявся називати місця схованок ще не викритих підпільників⁶⁵.

Коли заарештований перебував у внутрішній в'язниці КДБ УРСР у Києві й майже не доторкався до їжі, оперпрацівники запитували, чому той погано єсть (боялися, що «особливо небезпечний злочинець» заморить себе голодом). Проте Василь Степанович заспокоював їх: «Якби я хотів умерти, то давно зробив би це – у мене є свої способи ще з польських часів...». І переводив розмову в жартівливі русло: «От ви заведіть мене в ресторан, випили б винця або горіочки, дивисяй апетит з'явився б»⁶⁶.

«“300-й” намагався за будь-якої нагоди поліпшити свої життєві умови, скаржився, що в тюрмі він морально розбитий, йому важко тут писати. “88-ма” теж перебувала в депресії, навіть не цікавилася долею своєї дитини, що залишалася на “волі”, часто сміялася на одинці з собою», – про це доповідали пильні тюремники. То ж певні служби намагались внести в тюремне життя ув’язнених якусь розрядку. 20 грудня 1954 р. адміністрація ВТ КДБ дозволила В. Куку відзначити день народження дружини тут же всередині приміщення. В подарунок було передано від КДБ УРСР коробку цукерок⁶⁷.

Перебуваючи під постійним наглядом у внутрішній тюрмі КДБ, В. Кук і тут вдавався до всіляких конспіративних хитрощів: на прогулках кілька разів ляскав капелюхом, немов би обтрушуєчи, то по одній, то по другій нозі, показуючи 64-й номер своєї камери для інших ув’язнених; залишав умовні позначки на стінах у туалеті; в книгах позначав певні слова та просив передати літературу дружині⁶⁸.

На початку 1955 р. В. Кука відправили в Москву. Перебував він тут з 8 лютого до 17 березня. Дізнання, що проводили з ним оперативники КДБ СРСР, мало й позитивне значення. З санкції Генерального прокурора СРСР йому було дозволено з квітня 1955 р. знаходитися в одній камері разом з дружиною Уляною. Він умовляв її вести себе з органами гнучкіше, розсудливіше. Тут він написав «Декларацію» про політичне визнання перемоги радянської влади. «Леміш» також домігся звільнення із спецпоселення та таборів своїх рідних і дружини. Повернулися в рідне село із Мордовії його батько Степан, із Іркутської області – мати Параксовія⁶⁹.

На утримання «300» і «88» було виділено кошти: придбано пристойний одяг, забезпечено дієтхарчування, організовано кваліфіковану медичну допомогу, налагоджено перегляд «ідейно витриманих» фільмів

та хронік. Надано також можливість відвідати окремі музеї, підприємства, колгоспи, зокрема, В. Кук оглянув заповідник Асканія Нова⁷⁰.

Для перевиховання «бандоуунівця» – проведення відповідних бесід з В. Куком – органи відрядили досвідченого працівника КДБ, юриста за освітою Георгія Саннікова, який уже встиг повоювати й у Західній Україні. Як згадував останній потім у своїх мемуарах «Велике полювання», між ними «майже рік тривали дискусії про історію, політику, національне питання». Усе ж окремі дослідники підкresлювали: як не студіював молодий офіцер праці з історії «українського буржуазного націоналізму», взяти гору в дискусіях над ерудованим В. Куком, який досконало знов твори В. Леніна, було складно. В запалі співбесіди молодий офіцер іноді висловлював такі «крамольні судження», які його секретарці доводилося потім стирати на плівці⁷¹.

Як розповідав Г. Саннікову один із керівників КДБ УРСР, В. Кук «так і не пішов на співробітництво з нами, залишився на своїх позиціях переконливого борця за “незалежну вільну Україну”»⁷².

У серпні 1959 р. В. Кука разом з дружиною поселили у Києві, у будинку, що належав КДБ, де також мешкав капітан Павленко. А наступного року, згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 14 липня 1960 р. № 139/82, його і дружину було помилувано і звільнено від кримінальної відповідальності. 21 липня голова КДБ при РМ УРСР В. Нікітченко підписав постанову про їхнє звільнення з ув'язнення та повернення їм грошей і речей, відібраних під час арешту⁷³.

19 вересня 1960 р. В. Кук по радіо зачитав звернення до українців в еміграції, яке потім неодноразово транслювали та опублікували у газеті «Вісті з України», що мала розповсюджуватися серед українців у діаспорі. Всього в 1960–1961 рр. КДБ організував понад 200 викривально-компрометаційних виступів колишніх учасників руху опору з «покаяльними» заявами⁷⁴.

Подружжю було надано квартиру по вул. Річицькій, 2, видано 1000 крб. для господарських потреб та призначено охорону «з метою недопущення здійснення з боку націоналістичних елементів провокаційних дій». Не припинялось і стеження за В. Куком. Його здійснювали псевдонаглядачі: «Тетяна», «Ольга», «Дмитро». Проте «Леміш» і тут залишався самим собою, завдаючи зважих клопотів чекістам: всіляко уникав зовнішнього спостереження, самовільно виїжджав до Ленінграда тощо⁷⁵.

Сім'я Куکів з часом переїхала у нову двокімнатну квартиру на вул. Чудновського в Дарниці. Пізніше, вже після 1991 р., навідались в Україну і відвідали В. Кука керівники СБ ЗП УГВР із Мюнхена, які з'ясовували причини загибелі Р. Шухевича, обставин затримання В. Кука 20 грудня 1954 р. На їхнє прохання він написав «Роз'яснення до документів, що їх 1951–1953 рр. отримав ЗП УГВР за кордоном від ОУН з України»⁷⁶.

Доречно коротко розповісти і про сина В. Кука. Народився він 1947 р. Підпільне життя батьків відбулося на долі хлопця. Дворічного

Юрка забрали в дядька Івана та відправили у спеціальний дитячий будинок ім. Н. Крупської в м. Жданів (нині – Маріуполь), а потім – у Петровський дитячий будинок, де в документах він значився: «Юрій Антонович Чоботар, 1946 року, уродженець м. Сталіно». Вихователі інформували спецслужби, що хлопець добре малює і танцює, бере участь у художній самодіяльності. Про батьків розповідає: «Мама у в'язниці, а батько – комуніст, розстріляний у Греції, звідтіля й приїхав». У квітні 1957 р. вони ж повідомляли, що в третьому класі спецбудинку навчається Ю. Чоботар, хлопчик гарно вчиться, багато читає, захоплюється шахами, в дітей користується авторитетом.

У 1960-х рр., після звільнення батьків із тюремного ув'язнення, Юрій отримав у Києві вищу кібернетичну освіту і вступив до аспірантури⁷⁷.

22 грудня 1960 р. В. Кук написав заяву начальнику Архівного управління при РМ УРСР з проханням прийняти його на роботу. В заявлі він зазначав: «Бажано було б, щоб я міг працювати по науковій обробці матеріалів XVIII–XIX ст., зокрема тих, що стосуються політичних організацій і повстанських рухів на Україні. Відносно моїх фактичних знань, необхідних для праці [...], то вони в мене є, але немає у мене на це потрібних писаних документів». В автобіографії, датованій тим же днем, він пояснював: «Навчання в університеті я не закінчив тому, що був арештований польською поліцією, а згодом і засуджений польським судом до тюремного ув'язнення за політичну діяльність, направлену проти поневолювання польським урядом українців, які проживали в Польщі»⁷⁸. Очевидно, питання щодо прийому на роботу В. Кука погоджувалось у вищих інстанціях, оскільки, як видно з копії наказу по ЦДІА УРСР від 28 липня 1961 р., його було зараховано до історичного архіву старшим науковим співробітником лише з 1 серпня 1961 р.⁷⁹

В. Кук працював сумлінно. Свою роботу узагальнив у статті: «Документальні матеріали фонду Генеральної військової канцелярії та особливості їх каталогізації» (1966). У 1964 р. без відриву від виробництва він закінчив історико-філософський факультет Київського державного університету. 25 квітня 1969 р. написав заяву директорові Центрального державного історичного архіву УРСР В. В. Кузьменку з проханням звільнити його «від праці в ЦДІА УРСР у зв'язку з переходом на роботу в Інститут історії АН УРСР». Його було звільнено 29 квітня того ж року й видано довідку від 28 квітня 1969 р., що він «дійсно працював у ЦДІА УРСР по трудовій угоді старшим науковим працівником з 5 січня по 1 серпня 1961 р.». Отже, документально зафіксованоувесь трудовий шлях В. Кука в архівній установі⁸⁰.

Робота з документами викликала в нього дослідницький інтерес, що втілилося в низці праць з історії України. Він підготував розділ «Професійні освітні установи Міністерства фінансів України» до книги «Державні установи в Україні до 1917 р.» (1966) та публікацію епістолярних документів «Листи О. П. Мишуги» (1967). Згодом В. Кук захопився легендарною постаттю музичного мистецтва України кінця XVIII – початку XIX ст. – А. Веделем. З'явилися його джерелознавчі

дослідження: «Композитор, диригент, співак (А. Ведель)» (1967), «З минулого (про Артема Веделя)» (1967). Цю тематику В. Кук розробляв, працюючи у 1969–1972 рр. виконуючим обов’язки старшого наукового співробітника відділу історіографії та джерелознавства в Інституті історії АН УРСР. У його доробку цього часу: «Нові дані про Артема Ведельського-Веделя» (1969), «Нові документальні дані про життя Ведельського-Веделя у Харкові (1796–1798)» (1970). Також на основі архівних документів він підготував статті: «Канцелярський курінь у Глухові» (1969), «М. П. Дилецький та його музична спадщина» (1969), «Харківські школи. Колегія та додаткові класи» (1970), «Уточнення життєпису (до 250-річчя від дня народження Г. С. Сковороди)» (1971).

В. Кук написав деякі статті до «Української радянської енциклопедії» (1969–1970), підготував кандидатську дисертацію «Роль селянського пореформенного банку в проведенні аграрної столипінської реформи на Україні». Проте за вказівкою ЦК КПУ її було покладено «під сукно»⁸¹.

У червні 1972 р., коли почалася друга хвиля арештів дисидентів, на В. Кука та його співавтора Ярослава Дзиру за підготовку до друку видатної пам’ятки козацького літописання хроніки полковника Григорія Граб’янки КДБ завело нову справу. Їх обох було звільнено з Інституту історії АН УРСР. Тоді ж звільнили й інших науковців, які втратили право друкувати свої праці аж до «перебудови». Було закрито й наукову тему В. Кука – «Українське національне питання і українські політичні партії на західноукраїнських землях. 1918–1941 роки». Після звільнення йому ледве вдалося влаштуватися на роботу агентом в «Укрпобутрекламу», де він працював до виходу на пенсію у 1986 р.⁸²

***

Заглиблюючись у власні спогади, зазначу, що мені пощастило працювати разом з В. Куком декілька місяців у 1962 р. Закінчуячи 5-й рік навчання на кафедрі архівознавства та спеціальних історичних дисциплін історичного факультету в Київському державному університеті ім. Т. Шевченка і готовчи дипломну роботу, я влаштувався на тимчасову роботу архіваріусом в ЦДІА УРСР у м. Києві. А в цей час, як уже вказувалося вище, тут працював Василь Степанович. Він займався каталогізацією фондів, а я за дорученням тодішнього директора історичного архіву М. Тесленка виявляв документи та рідкісні видання з історії м. Києва. Мое ж робоче місце знаходилося у кімнаті групи наведення довідок. Тут же трудилася над біографічними довідками Світлана Гнедаш, ветеран архівної справи. Інколи з метою виявлення необхідних відомостей я заходив у кімнату каталогів, де й бачив В. Кука. Він привернув увагу вмінням розпочати розмову з чогось цікавого, що спонукало співбесідника слухати уважно. Вишуканими манерами в поводженні з колегами набув високого авторитету серед архівістів. Швидко поширилися й чутки про його чудову пам’ять, про досконале знання творів В. Леніна, що для фахівців і особливо випускників історичних вузів мало на той час визначальне значення. Згодом перехід В. Кука з архівної системи на роботу в інші установи надовго розвів наші дороги.

Хоч інколи я й зустрічав його на вулицях чи в магазині, оскільки ми багато років проживали в Києві у Дарниці на сусідніх вулицях: він – на вул. Чудновського, я – на проспекті Миру.

Лише 1-го листопада 2002 р., після тривалої перерви, ми зустрілися у діловій, але святковій обстановці в Колонному залі ім. М. Лисенка Національної філармонії України на урочистостях з нагоди 150-річчя Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, куди були запрошені як колишні працівники цієї установи. Після офіційної частини та огляду документальної виставки, розгорнутої в фойє, гости зійшлися на фуршет біля столиків. Відділившись з гурту, В. Кук підійшов до мене. Був він у доброму настрої, і як давній знайомий приємно усміхався. Налаштовуючись на дружню розмову, ми взяли два фужери з шампанським і перейшли до розмови.

Василь Степанович з цікавістю запитав, чим займається ЦДАМЛМ України у нових умовах. Розмовляти нам було легко й невимушено, і було про що, оскільки архів-музей у той час не стояв осторонь від культурного життя в столиці. Діяльність Народного руху України, творчих спілок у роки перебудови і незалежності України помітно вплинули й на його роботу. В щорічнику «Україна. Нauка і культура» (вип. 25) за 1991 р. та 1993 р. (вип. 26–27), з ініціативи нашої установи з'явилися друком спогади багаторічного в'язня сталінських концтаборів Надії Віталіївни Суровцевої. Також після передавання з ЦДІАК України (завдяки архівістам Л. З. Гісцовій та Д. М. Топчій) у ЦДАМЛМ України особових документів В. Стуса в архіві-музеї було започатковано фонд цієї легендарної постаті. З інтересом було сприйнято відкриття за участию представників Спілки письменників України та Інституту літератури ім. Т. Шевченка АН України виставки документів «Трос Василів». Задум розгорнути таку експозицію в архіві-музеї про життя і творчість В. Еллана-Блакитного, В. Чумака та В. Стуса ініціювали досвідчені науковці архіву-музею М. Ходоровський і В. Шепелюк. Було видрукувано також підготовлену мною публікацію «Документи про роботу Василя Стуса в ЦДІАК України» в збірнику «Архівознавство, археографія, документознавство» (К., 2000. – № 2). Цією публікацією В. Кук зацікавився особливо і попросив виготовити з неї ксерокопію. Тоді ж він і дав мені свою візитку у вигляді розгорнутої книги з оригінально оформленім еклібрисом.

Через декілька днів, виготовивши ксерокопію, я зателефонував Василю Степановичу. Він послухавши, й, очевидно, забувши про нашу розмову, порадив передати ксерокопію в офіс своєї організації. Я голосно назвав своє прізвище. В. Кук, після невеличкої паузи, відзначив зустріч на платформі станції метро «Лівобережна». Ми сіли на лавочці тут же при виході з поїзда. Я віддав йому копію публікації. Трохи порозмовлявши – ми розійшлися. Хіба ж думав я тоді, що це була наша остання зустріч. Виглядав В. Кук досить бадьоро. Він був у розквіті творчих сил. Активно займався громадською роботою: брав безпосередню участь у діяльності Головної булави Всеукраїнського братства ОУН і УПА, а також

Київського братства ОУН і УПА, був головою наукового відділу Всеукраїнського братства ОУН і УПА. Часто виступав із лекціями і статтями про історичне минуле. З'явився його спогад «У річницю смерті Головного командира УПА генерал-хорунжого Романа Шухевича» (1996). А потім: брошюра «Генерал Роман Шухевич – Головний командир УПА» (К.: Бібліотека українця, 1997); спогади про Степана Бандеру, Дмитра Грицая, Григорія Дем'яна, Дмитра Мирона, опубліковані в періодичних виданнях; численні інтерв'ю в пресі⁸³.

У вересні 2010 р. у львівській літературній агенції «Піраміда» вийшла книжка ««Особые папки» Сталіна і Молотова про національно-визвольну боротьбу в Західній Україні у 1944–1946 рр.» (упорядники Я. Дашкевич і В. Куک, автор передмови – В. Гриневич). Це видання потрапило до переліку найкращих книжок Львівського форуму видавців 2010 р. Як зазначалось у цій книжці, «Лише за рік НКВС провів близько десяти тисяч воєнних операцій проти УПА, застосувавши артилерію й авіацію, що спричинило великі втрати серед цивільного населення. Відбувалася насильна мобілізація українських юнаків до Червоної Армії»⁸⁴. В доповнення до цього в сучасній пресі повідомлялось: «130 тисяч вояків УПА загинуло від рук НКВС, 500 тисяч мирних жителів відправлено до Сибіру»⁸⁵.

Про смерть В. Кука на 95-му році життя я довідався із повідомлення по радіо 9 вересня 2007 р. А наступного дня клали квіти біля його домовини в Будинку вчителя ветерані УПА, наукова громадськість, архівісти. Після поминального молебня у Володимирському соборі домовину відправлено на Львівщину, де за участю голови облдержадміністрації П. Олійника з належними почестями було поховано генерал-хорунжого В. Кука в Красному на місцевому цвинтарі. 11 вересня 2007 р. газета Конгресу українських націоналістів «Незборима нація» надрукувала пам'ятне повідомлення: «Помер останній Головнокомандувач УПА Василь Куک». В цій же газеті Марія Римар і Наталія Улинець вмістили виступи його побратимів та поезію з щемкою назвою «Прощання з епохою».

*Прощай, Герою України,
Прощай, наш друже дорогий,
Твої діла нам не забути,
А твій наказ для нас святий.*

У своїй останній праці, записаній із вуст В. Кука журналістами, він, за три дні до смерті, 6 вересня 2007 р., переглянувши макет книжки та схваливши проект обкладинки, підсумував: «Наш народ три сотні літ не мав своєї державності. Його національна еліта постійно знищувалася окупантами. Це тяжкий спадок минулого, який віправиться тоді, коли в політику увійде покоління, народжене під час незалежності⁸⁶».

Користуючись нагодою, дякую заступнику директора ЦДІАК України Л. Демченко за надану мені можливість ознайомитися з особовою справою В. Кука та директору ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного Н. Топішко – за рідкісні фотознімки для публікації.

В. Кук під час інтерв'ю про сталінські репресії в Західній Україні. Кадр із кінофільму «Кров людська», 1994 р. – ЦДКФФА України ім. Г. Пшеничного, од. обл. 11746-1.

В. Кук (зліва) виступає перед учасниками Міжнародної конференції «ОУН і УПА в боротьбі з нацизмом та імперіалізмом» під час відвідання Меморіального комплексу Степана Бандери; с. Старий Угринів Калуського району Івано-Франківської області, травень 1995 р. – ЦДКФФА України ім. Г. Пшеничного, од. обл. 02-19575.

Візитна картка В. Кука, 2002 р., м. Київ.

¹ Історія міст і сіл. Львівська область. – К., 1968. – С. 183.

² Йдеться про кн.: Кук В. УПА в запитаннях і відповідях Головного командира. – Львів, 2007. – С. 9.

³ Там само. – С. 10–11.

⁴ Там само. – С. 11.

⁵ Веденеев Д. Одиссея Василя Кука. Военно-политический портрет последнего командующего УПА. – К., 2007. – С. 28.

⁶ Там само. – С. 32.

⁷ Кук В. УПА в запитаннях і відповідях Головного командира... – С. 14.

⁸ Енциклопедія українознавства: перевид. в Україні. – Львів, 1993. – Т. 2. – С. 421; Гошовський Богдан (1907) – дитячий письменник і редактор видань для дітей, родом з Галичини. Редактор журналів «Малі друзі» (1937–1948) і «Молоді друзі», журналу для молоді «Дорога» (1937–1944), видань «Моя книжечка» (1940–1944) та ін. Засновник видавництва на еміграції: «Нашим дітям» (1945), «Євшан-зілля» (1950) і гол[ова] Об’єднання Працівників Дитячої Літератури (з 1946 р.); автор дитячих оповідань (псевдоніми: Дідусь, Б. Данилович), збірки «Китиця квіток», статей про дитячу літературу «Рожне поле» та ін. Енциклопедія українознавства... – Т. 10. – С. 3699; Чемеринський Орест (1910–1942), політичний діяч і публіцист родом з Золочева. Діяч ОУН у Галичині, згодом член Проводу Українських Націоналістів, референт пропаганди, керівник Націоналістичної Пресової Служби в Берліні (1935–1940); У 1941 р. учасник похідних груп ОУН, співредактор «Українського Слова» у Києві (1941). Автор праць (під псевдо[німом] Я. Оршан): «Де стоїмо» (1937), «Der ukrainische politische Gedanke in den letzten hundert Jahren» (в «Uhr. Nationalismus», 1939). Розстріляний німцями разом з дружиною Дарією Гузар у Києві.

⁹ Кук В. УПА в запитаннях і відповідях Головного командира... – С. 13.

¹⁰ Зазначені відомості подаю за «Автобіографією» В. С. Кука, цитованою в статті: Коваль Р. Щастя і трагедія Василя Кука // Незборима Нація. – 2003. – № 1 (203), січ. 2003 р. Очевидно, автобіографічний рукопис 1930-х років не зберігся, оскільки Коваль у згаданій статті посилається на працю: Кук В. Василь Кук – полковник Василь Коваль. Автобіографія. – К., 10 черв. 1995 р. (На правах рукопису).

¹¹ Кук В. УПА в запитаннях і відповідях... – С. 15.

¹² Веденеев Д. Одиссея Василя Кука... – С. 38.

¹³ Кук В. УПА в запитаннях і відповідях... – С. 15.

¹⁴ Веденеев Д. Одиссея Василя Кука... – С. 39.

- ¹⁵ Коваль Р. Щастя і трагедія Василя Кука // Незборима нація. – 2003. – № 1 (203). Шухевич Роман у документах радянських органів державної безпеки (1940–1950). – К., 2007. – Т. 2. – С. 528.
- ¹⁶ Коваль Р. Щастя і трагедія Василя Кука // Незборима нація. – 2003. – № 1 (203).
- ¹⁷ Веденеев Д. Одиссея Василя Кука... – С. 46–47.
- ¹⁸ Шухевич Роман у документах радянських органів державної безпеки... – Т. 2. – С. 529; Веденеев Д. Одиссея Василя Кука... – С. 48.
- ¹⁹ Там само. – С. 51.
- ²⁰ Кук В. Акт відновлення Української держави (30 червня 1941 р.). – К.; Львів. – 2001. – С. 5.
- ²¹ Енциклопедія українознавства... – Т. 1. – С. 87; Веденеев Дмитрий. Одиссея Василя Кука... – С. 64–65.
- ²² Там само. – С. 75.
- ²³ Там само. – С. 75–76.
- ²⁴ Там само. – С. 75–76.
- ²⁵ Там само. – С. 78; Веденеев Д. В., Биструхін Г. С. «Повстанська розвідка діє точно й відпові达尔но...». Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення ОУН та УПА 1940–1950 рр. – К., 2006. – С. 155–156; Шухевич Роман у документах радянських органів безпеки (1940–1950). – К., 2007. – Т. 1. – С. 557–559.
- ²⁶ Веденеев Д. Одиссея Василя Кука... – С. 78–79; Веденеев Д. В., Биструхін Г. С. «Повстанська розвідка діє точно й відпові达尔но...»... – С. 151; Веденеев Д. В., Биструхін Г. С. Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945–1980-ті роки. – К., 2007. – С. 155.
- ²⁷ Веденеев Д. Одиссея Василя Кука... – С. 88.
- ²⁸ Там само. – С. 101–103.
- ²⁹ Там само. – С. 154–155.
- ³⁰ Там само. – С. 96–97; Мірчук П. Українська Повстанська Армія 1942–1952: документи і матеріали. – Львів, 1991. – С. 73–74.
- ³¹ Веденеев Д. Одиссея Василя Кука... – С. 97; Мірчук П. Українська Повстанська Армія 1942–1952... – С. 73.
- ³² В цих же виданнях.
- ³³ Веденеев Д. Одиссея Василя Кука... – С. 145.
- ³⁴ Там само. – С. 125.
- ³⁵ Кук В. УПА в запитаннях і відповідях... – С. 22, 34–35; Мірчук П. Українська Повстанська Армія 1942–1952... – С. 237. Тут зазначено «Присяга вояка Української Повстанської Армії», затверджена УГВР і введена наказом ГВШ [Головного Військового Штабу], ч. 7 з 19. VII. 1944.
- ³⁶ Веденеев Д. Одиссея Василя Кука... – С. 113.
- ³⁷ Там само. – С. 112, 114.
- ³⁸ Там само. – С. 41, 115.
- ³⁹ Там само. – С. 124.
- ⁴⁰ Шухевич Роман у документах радянських органів державної безпеки (1940–1950)... – Т. 2. – С. 401; Т. 2. – С. 530; Веденеев Д. В., Биструхін Г. С. «Повстанська розвідка діє точно й відпові达尔но...». – С. 163.
- ⁴¹ Веденеев Д. В., Биструхін Г. С. Двобій без компромісів... – С. 57; Веденеев Д. В., Биструхін Г. С. «Повстанська розвідка діє точно й відпові达尔но...». – С. 160; Веденеев Д. Одиссея Василя Кука... – С. 101.
- ⁴² Шухевич Роман у документах радянських органів державної безпеки (1940–1950)... – Т. 2. – С. 356–357.
- ⁴³ Веденеев Д. Одиссея Василя Кука... – С. 98.
- ⁴⁴ Веденеев Д. В., Биструхін Г. С. «Повстанська розвідка діє точно й відпові达尔но...». – С. 131.
- ⁴⁵ Там само. – С. 135.
- ⁴⁶ Веденеев Д. Одиссея Василя Кука... – С. 119, 121–122.

- ⁴⁷ Літопис УПА. Нова серія. – К.; Торонто, 2001. – Т. 3. – С. 454, 460.
- ⁴⁸ Веденеев Д. В., Биструхін Г. С. «Повстанська розвідка діє точно й відповідально...», – С. 139.
- ⁴⁹ Там само. – С. 157.
- ⁵⁰ Веденеев Д. Одиссея Василя Кука... – С. 159–160.
- ⁵¹ Там само. – С. 159.
- ⁵² Там само. – С. 85–86.
- ⁵³ Там само. – С. 162.
- ⁵⁴ Літопис УПА... – Т. 3. – С. 536.
- ⁵⁵ Веденеев Д. Одиссея Василя Кука... – С. 163.
- ⁵⁶ Там само. – С. 163–164.
- ⁵⁷ Там само. – С. 164.
- ⁵⁸ Там само. – С. 165.
- ⁵⁹ Там само. – С. 146; Веденеев Д. Одиссея Василя Кука... – С. 162.
- ⁶⁰ Там само. – С. 159.
- ⁶¹ Кук В. УПА в питаннях і відповідях. – С. 74.
- ⁶² Веденеев Д. Одиссея Василя Кука... – С. 159.
- ⁶³ Там само. – С. 165.
- ⁶⁴ Там само. – С. 166; Веденеев Д. Одиссея Василя Кука... – С. 162, 166–168; Веденеев Д. В., Биструхін Г. С. «Повстанська розвідка діє точно й відповідально...», – С. 153, 177.
- ⁶⁵ Веденеев Д. Одиссея Василя Кука... – С. 167.
- ⁶⁶ Веденеев Д. В., Биструхін Г. С. «Повстанська розвідка діє точно й відповідально...», – С. 149.
- ⁶⁷ Веденеев Д. Одиссея Василя Кука... – С. 167.
- ⁶⁸ Веденеев Д. В., Биструхін Г. С. «Повстанська розвідка діє точно й відповідально...», – С. 153.
- ⁶⁹ Веденеев Д. Одиссея Василя Кука... – С. 168.
- ⁷⁰ Там само.
- ⁷¹ Там само.
- ⁷² Там само. – С. 169.
- ⁷³ Там само. – С. 170.
- ⁷⁴ Там само. – С. 171.
- ⁷⁵ Там само.
- ⁷⁶ Там само.
- ⁷⁷ Веденеев Д. В., Биструхін Г. С. «Повстанська розвідка діє точно й відповідально...», – С. 156.
- ⁷⁸ ЦДІАК України. Особова справа В. С. Кука.
- ⁷⁹ Гирич І. Б. Іван Бутіч – патріарх архівної справи // Архіви України. – 2009. – № 6. – С. 279.
- ⁸⁰ ЦДІАК України. Особова справа В. С. Кука.
- ⁸¹ Коваль Р. Щастя і трагедія Василя Кука // Незборима нація. – 2003. – № 1 (203); Веденеев Д. Одиссея Василя Кука ... – С. 173.
- ⁸² Веденеев Д. Одиссея Василя Кука ... – С. 174.
- ⁸³ Коваль Р. Щастя і трагедія Василя Кука // Незборима нація. – 2003. – № 1 (203).
- ⁸⁴ Інформація КІУС // Літературна Україна. – 2011. – 10 лют. (№ 6).
- ⁸⁵ Чорногуз О. Кремлівська провокація // Літературна Україна. – 2011. – 26 трав. (№ 21).
- ⁸⁶ Кук В. УПА в питаннях і відповідях ... – С. 77.